

Budai Balogh Tibor (1974) régész, az Aquincumi Múzeum munkatársa.

Legutóbbi írása az Ókorban:
Hadvezérek fegyverben. Páncélos szobrok az Aquincumi Múzeum gyűjteményében (2010/1).

Az utolsó kísérlet

I. Valentinianus és a birodalom határvédelme

Budai Balogh Tibor



1. kép. A barlettai kolosszus: késő római császár portrészobra (Barletta, Chiesa di S. Sepolcro, 4-5. század)

Harcias dinasztia – agresszív külpolitika

Ammianus Marcellinus történeti munkájából jól ismert tény, hogy Valentinianus, a testőrtisztból lett császár uralkodása kezdetétől – *ab ipso principatus initio* (Amm. XXIX. 6. 2) – elkötelezte magát a birodalom határainak fokozott megerősítése mellett. A történetíró e törekvés jogosságának igazolásaképpen fel is sorolja mindazokat a határszakaszokat Britanniától a *limes Tripolitanus*ig, a Rajna-torkolattól a Fekete-tengerig, amelyek Valentinianus és öccse, egyben társ-császára, Valens trónra lépésekor háborús események színteréül szolgáltak (Amm. XXVI. 4. 5–6). A szinte minden irányból a birodalomra nehezedő barbár nyomás akár kellő magyarázatul is szolgálhatna a határok átfogó megerősítésére, azonban a külpolitikai helyzet 364-ben egyáltalán nem volt annyira súlyos, mint ahogyan azt a történetíró feljegyezte. Ammianus az egymást követő eseményeket egyetlen idősíkbá csúsztatta, és miután nem tett különbséget a barbár kezdeményezésű agresszió és a római külpolitika által kiprovokált konfliktusok között sem, akarva-akaratlanul dramatizálta a tényleges helyzetet. A keleti birodalomrész határain a Iovianus (363–364) és II. Sappur (309–379) által 363-ban megkötött békeszerződésnek köszönhetően nyugalom honolt, az Armenia körüli feszült diplomáciai helyzet csak az évtized végén mérgesedett el. Valens uralmi területén kezdetben az utolsó Constantinus-ivadék, Procopius uzurpációja okozta az igazi problémát. Nyugaton, Valentinianus birodalomrészében a berber Austoriani még Iovianus alatt megindított támadásait¹ nem számítva, a 360-as évek közepén csak Britanniának kellett egy fenyegető barbár invázió lehetőségével szembenéznie. A Scotti és Attacotti nyugatról, a piktek északról, a Rajna alsó folyásánál és a Csatornán nyugtalanságot keltő frank és szász törzsek pedig délkelet felől készültek támadásra. Az összehangolt akció végül csak 367-ben indult meg, amikor a barbár szövetség egyszerre csapott le Britanniára és Észak-Galliára.² Többszöri hiábavaló próbálkozás után a rendcsinálás Valentinianus erős embereinek legkiválóbbikára, a *comes rei militaris* rangban Britanniába küldött Theodosiusra hárult. A comes a barbárokat kiverte, a városok védműveit és Hadrianus falát megerősítette, Britannia kontinens felőli partszakaszán, a mai Yorkshire területén pedig kiserőd-láncolatot épített ki a tengeri rablók betöréseinek megakadályozására.³ A britanniai események azonban évekkel a birodalmi határok

megerősítéséről szóló, általános érvényű rendelet kibocsátását követően játszódtak le.

364-ben a külpolitikai fenyegetettség tehát lényegesen kisebb mértékű volt annál, hogy a határok gigantikus léptékű megerősítését egyszerűen a barbár agresszió okozatának tekinthessük. Az erődépítés szigorúan véve nem is okozat, sokkal inkább egy új külpolitikai kurzus látványos szimptomája volt.⁴ Az új dinasztia ugyanis tudatosan szakított a barbárokkal békés együttműködést szorgalmazó, Constantinus-kori külpolitikai irányvonallal. A kurzusváltásig a birodalom előterében élő törzsekkel kötött szerződések *tributum*fizetésre kötelezték a császárokat, a barbár szövetségesek viszont gyakorta értékes katonai támogatást nyújtottak ennek fejében. A külpolitikai irány megváltozása több okra vezethető vissza. Maga a tény, hogy a katonacsászárok mentalitásával nem lehetett összeegyeztetni a béke pénzzel való megváltását, bármily költség-hatékony módozata volt is ez a határvédelemnek,⁵ kisebb súlytal esik latba. Ennél sokkal fajsúlyosabb szempont az, hogy a katonai hierarchia másodvonalából a császári bíborig emelkedő Valentinianusnak a niceaei császárválasztó *consistorium* csak legitimitációt adott, belpolitikai helyzetének konszolidálása, amely nagyban a nyugati hadsereg támogatásától függött, még hátra volt. Az uralkodói idoneitást legszemléletesebben a katonai győzelmek igazolhatták, ehhez azonban mindenekelőtt megfelelő ellenséget kellett találni. Az ellenségkeresés kényszere választ adhat arra a régóta feltett, de még megválaszolatlan kérdésre is,⁶ hogy Valentinianus rangidős császárként miért a nyugati birodalomrészre választotta a nagyobb presztízsű Oriens helyett. Döntésében a belpolitikai konszolidációt szolgáló katonai dicsőség kivívásának lehetősége biztosan komoly szerepet játszott. A Iulianus balul sikerült perzsa hadjáratát lezáró 363. évi béke⁷ után ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a hadi dicsőséget a nyugati határ mentén kell hajszolni, ahol a Rajnán túl élő alamann törzsszövetség ideális ellenségnek ígérkezett. A külpolitikai kurzusváltás mellett szólt továbbá az a belpolitikai ambíciókkal szorosan összefonódó, és az Austoriani aktuális példája által is táplált – alapvetően téves – meggyőződés, miszerint a birodalom előterében élő népek állandó fenyegetést jelentenek a római állam biztonságára. A helytelen premiszaból építkező valentinianusi logika konklúziója tehát nem is lehetett más, mint hogy a birodalom biztonsága érdekében nyíltan fel kell vállalni a fegyveres harcot a kiszámíthatatlan barbár népekkel szemben. Az alapelv, amely szerint a barbárokat saját szülőföldjükön kell állandó terror alatt tartani,⁸ bi-

zonyítottan a katonai gyakorlat részévé vált, hiszen alig telt el esztendő anélkül, hogy valamelyik hadvezér ne vezetett volna büntető-expedíciót (368–371, 374–375) a Rajna vagy a Duna túlsópartján élő lakosság ellen. Valentinianus erőszakos, kegyetlenkedésre hajlamos természetére jellemző, hogy amikor csak tehetett, személyesen is részt vett ezekben a hadjáratokban, és az öccsét is erre buzdította a tervingekkel szemben. Semmi sem fejezheti ki jobban Valentinianus és Valens vágyakozását a katonai dicsőség és az állam biztonsága iránt, mint az uralkodásuk alatt veretett pénzek hátlapján leggyakrabban olvasható GLORIA ROMANORVM és SECVRITAS REIPVBLICAE köriratok (2. kép).

Az új külpolitikai irányvonal kezdetben tehát a belpolitikai konszolidációt szolgálta, végső célja viszont a rómaiak és barbárok közötti mindennemű interakció visszaszorítása, vagy legalábbis azok minimalizálása volt. A 369-től több részletben kiadott, a határon túli kereskedelmi tevékenységet korlátozó törvények, valamint a barbárokkal kötendő házasság tilalmazása is e cél szolgálatában született.⁹ Az elmondottakból kiviláglik, hogy a birodalom határvonalának megerősítése nemcsak katonapolitikai döntés, hanem az uralkodói alkalmasságot és a birodalom anyagi és emberi erőforrásainak bőségét propagáló eszköz, valamint a gazdasági és jogi szankciókkal kikényszeríteni szándékozott elhatárolódás szimbóluma is volt.

A római külpolitika szemléletváltásának ismeretében válik csak érthetővé, hogy Ammianus 365. évre vonatkozó eseménytörténetében az alamann törzsszövetség hadseregének galliai, a kvádok és szarmaták pannoniai betörésének, valamint a tervingek Thracia elleni mozgósításának hátterében nem a britanniához hasonló „*conspiratio barbarica*”, hanem az érvényben lévő szövetségi szerződések (*foedera*) egyoldalú felrúgása, a *tributum*fizetés megtagadása húzódott meg. A barbár fegyveres betörések megindításához rendszerint az uralkodóváltás ténye magában véve is éppen elegendő okot szolgáltatott, miután – ahogyan azt Iulianus is kifejtette egyszer a gót követeknek (Liban. *Or.* 12. 78) – az érvényben lévő szövetségi szerződések feltételeinek kedvezőbbé tételét csak a fegyverek ereje kényszeríthette ki. Nem jelenthető ki bizonyossággal, hogy a valentinianusi diplomácia által kiprovokált konfliktusok a régi külpolitikai kurzus továbbvitele esetén egyáltalán nem történtek volna meg, de már az együttműködés kifejezésének szándéka is enyhébb lefolyást biztosíthatott volna az eseményeknek.¹⁰

A törekvés, hogy a rómaiakat és a barbárokat olyan markánsan szétválasszák, amennyire csak lehetséges, tulajdonképpen célba ért, a római–germán kapcsolatok elmérgesítésének és elsorvasztásának azonban szomorú következményei lettek mindkét félre nézve. Az események tragédiába torkollását a római–terving viszony példázza leginkább. Az al-dunai határon szembenező Valens császár és Athanaric iudex által megkötött, az első gót háborút (367–369) lezáró noviodunumi béke valószínűleg mentesítette a tervingeket a segédcsapat-állítás kötelezettsége alól, de egyúttal megvonta tőlük a *tributum*ot, és a kereskedelmi tevékenység folytatását két határtelepülésre szűkítette le.¹¹ A *tributum* kiesése és a kereskedelmi tevékenység korlátozása gazdasági problémákat, majd keresztényüldözéssel súlyosbított belpolitikai válságot, polgárháborús helyzetet robbantott ki a tervingek között. Az új irányú római külpolitikának tehát sikerült destabilizálnia a terving államot, minde-



2. kép. Gloria Romanorum. A római–barbár kapcsolat jellemző megfogalmazása a Valentinianus-kori vizuális kommunikációban (RIC 9.5a)

azonban a lehető legrosszabb pillanatban került sor, akkor, amikor a hun előrenyomulás miatt a birodalomnak nem széthulló félben lévő, hanem katonai ellenállás kifejtésére képes, erős szövetségesekre lett volna szüksége.

„Erődök koszorúja” a birodalom északi határán

Valentinianus és Valens a birodalmi határok védelmében széles eszköztárból válogatott a katonai terrortól a gazdasági szankciókig bezárólag. Erőfeszítéseik leglátványosabb hozadékának azonban kétségkívül a teljes birodalmi határvonal mentén kiépített, minden korábbinál sűrűbb erődláncolat tartható. Germania I és Germania II romos állapotú határerődjeinek helyreállítását már Iulianus caesar (3. kép) megkezdte, de azok a munkálatok csak a legégetőbb szükség kielégítését, a védvonalon tatóngó rések betömését célozták.¹² Ez az esetlegesség Valentinianus uralomra jutásával az egész birodalom határvonalának megerősítését homloktérbe állító, átfogó koncepcióvá érett.¹³ A társ-császárok az alábbi utasítást (*praeceptum*) küldték Tautomedes, Dacia ripensis katonai parancsnoka számára 364 nyarán (?):

*A Méltóságodra bízott határon – azokon a tornyokon kívül, amelyeket helyre kell hozni, ha történetesen van olyan, amely helyreállítást igényel – hivatali idő alatt minden évben építtess tornyokat az arra megfelelő helyeken. Hogyha e rendelet fontosságát figyelmen kívül hagyod, hivatali idő lejártá után visszaküldünk a határra, ahol az építkezést, amelyet hivatali idő alatt a katonaság segítségével és közpénzen kellett volna kivitelezned, saját vagyondból leszel kénytelen elvégezni.*¹⁴

A tartós védelem biztosításához szükségessé vált a régi építmények rendbehozatala, az őrtoronyláncolat sűrítése és nagyobb méretű, komplex feladatok (csapatelhelyezés, raktározás, *refugium* funkció, ipari produkció, esetleg kereskedelmi tevékenység) ellátására is alkalmas kiserődök (Veg. IV. 10: *castellum parvulum*) építése.¹⁵ Láthattuk, hogy a 360-as évek közepétől a birodalom leginkább veszélynek kitett határszakasza nem az Al-Duna mentén, hanem a Rajnánál és főként Britanniában húzódott, ezért bizonyos, hogy a Tautomedes dux számára írott levéllel egyidejűleg több, hasonló tartalmú *praeceptum* is útnak indult a császári kancelláriából a birodalom határtartományai felé. A Tautomedesnek adott utasításokból egyértelműen kiderül, hogy mindenekelőtt a régi katonai építményeket kellett rendbe hozni, legénységgel ellátni, majd ezt követően került sor az erődláncolat sűrítésére a határfolyók birodalmi, sőt olykor barbaricum partjának stratégiai fontosságú pontjain. A barbaricum folyópart katonai célú hasznosítása Marcus Aurelius eredeti koncepciójára megy vissza,¹⁶ a Valentinianus-féle fo-



3. kép. Iulianus Apostata portrészobra (Párizs, Musée de Cluny – Musée National du Moyen Age, 4. század)

lyamat azonban a jogi szabályozatlanság, a barbárokkal kötendő egyezmény hiányában történő területkiszajátítás miatt a későbbiekben végzetes konfliktusforrássá vált.¹⁷

A Tautomedes számára küldött rendelet korai keltezése dacára nincs olyan forrásadat, amely egyértelműen bizonyítaná a munkálatok 367. év előtti megindítását. Q. Aurelius Symmachus, a római senatus Valentinianus Treviriben berendezett udvarában vendégeskedő követe 369-ben részt vett egy inspekciós körúton, amely során felmérhette a rajnai építkezések állapotát. 370. január 1-jén második számú, Valentinianushoz írott *panegyricus*ában elismerően emlékezett meg a császárra, az *aeternus defensor* teljesítményéről, amelynek hála „forrásától Óceánba torkollásáig erődök koszorúja szegélyezi a Rajna partját” (Symm. Or. 2. 28). Symmachus sorainak túlzott kronológiai jelentőséget persze nem kell tulajdonítanunk. Igaz lehet, hogy a katonai építkezések a Rajna és Neckar egybefolyásánál, ahol a senator látogatásával számolni lehet,¹⁸ az évtized végére előrehaladott állapotban voltak, de a teljes folyó hosszán az erődépítés ekkor még bizonyosan nem érte el a kívánt mértéket. Ammianus és Ausonius megjegyzései nyilvánvalóvá teszik,

hogy 370 és 372 között még zajlanak a rajnai munkálatok,¹⁹ és ezt két 371-ben, a folyó alsó és felső folyásánál emelt létesítmény építési felirata is megerősíti (CIL XIII 11537: Kleiner Laufen bei Koblenz, Németország, CIL XIII 11538: Rote Waag bei Etzgen, Svájc). Ammianus a Rajna jobb partján fekvő Robur nevű *munimentum* építéséről még a 374. év kapcsán is megemlékezik.²⁰ A teljes rajnai határ megerősítése tehát csak 373/374-re tekinthető lezártnak.²¹

Amiként Symmachus nyugaton,²² úgy vált Themistius a keleti birodalomrészben Valens propagandagépezetének szószólójává.²³ Neki és néhány szerencsés epigráfiai adatnak köszönhetően tudható, hogy az al-dunai munkálatok 368 és 371 között zajlottak.²⁴ Az ottani határszakasz szerencsés földrajzi-stratégiai helyzetének köszönhetően kevesebb katonai létesítményt igényelt, és mivel már a korábbi időszakban kellőképpen megerősítették, az építési program a restaurációs munkálatokkal gyorsan és eredményesen le is zárult. Az al-dunai határ szakszerű megerősítését mindenekelőtt a *limes* építmények bizánci periódusa, vagyis a rendszer középkori továbbélése bizonyítja. A Valentinianus-féle új határvédelmi rendszer rajnai szakasza ezzel szemben csak szűk négy évtizeden keresztül töltötte be szerepét, amikor aztán 406. december 31-én az egyesült germán–hun–alán hadsereg végérvényesen áttörte a határt, az nemcsak a valentinianusi mű végét, de egyúttal a Nyugatrómai Birodalom számára a barbár királyságokra széttagolódás fél évszázados folyamatának kezdetét is jelentette. Az igazsághoz tartozik, hogy a rajnai határ emberöltőnyi fennmaradását nem is annyira az „erődök koszorúja”, mint inkább Valentinianusnak Macrianusszal, az Alamanni Bucinobantes királyával 374-ben megkötött hosszú távú békeszerződése biztosította, amely-



4. kép. Az esztergomi castra 364 és 367 közé keltezhető építési felirata (Esztergomi Vármúzeum)

nek apropójául a kvád–szarmata betörésről tudósító pannoniai hírek szolgáltak (Amm. XXX. 3. 4–7).

A betörés híre váratlanul érte a császárt, hiszen Pannonia határvidékén jó ideje béke honolt. II. Constantius a 358. évi germán–szarmata háború lezárásával rendet teremtett a Duna–Tisza közén és az Alföldön élő népek között, ezzel átmenetileg biztosította Pannonia nyugalmát. A galliai alamann invázió hírére 365-ben lezajlott kisebb betörés²⁵ mindenesetre meggyorsíthatta a pannoniai *diocesis* határvonálán az erődítési program beindítását. A munkálatok legkorábbi ismert időpontját egy valeriai *castra* (Esztergom–Hidegtelelőskereszt?) építési felirata szolgáltatja, amely szerint a pannoniai *diocesis*ben legkésőbb 367-ben már folyamatban volt a határ új építésű erődítményekkel történő megerősítése (4. kép).²⁶ A Dunakanyarban esztergomi és visegrádi lelőhelyű *burgus*feliratok bizonyítják, hogy 371/372-ben még zajlanak a jobb parti építkezések (Visegrád–Lepence: RIU S 128 = AÉ 2000, 1223; Visegrád–Kőbánya: RIU 804; Esztergom: CIL III 3653 = ILS 775 = RIU 771 = AÉ 1999, 1264). Ammianus arról tudósít, hogy 373-ban a kvád–szarmata határterületen, az alföldi „nagy sáncoktól” északra, vagyis már a germán királyság földjén egy nagyméretű támaszpont (*castra praesidiaria*) építése indult meg.²⁷ Emellett a katonaság rendbe hozta a barbaricum folyóparton álló *castellum*okat, a szigeteken és a bal parton kikötőerődöket emelt. A kvád–szarmata uralmi területeket elválasztó Constantinus-kori földsáncok északi oldaláról egy *burgus* (Hatvan–Gombospusztá) is ismert.²⁸ A 374. évi kvád–szarmata betörés közvet-

len kiváltó okaként talán nem is a bal parton folyó munkálatok összessége, hanem a kvád terület belsejében épülő *castra praesidiaria* szolgált. Mire Valentinianus 375-ben Pannoniába érkezett, Equitius magister militum és Theodosius dux Moesiae I határozott fellépéssel kiverte a szarmatákat Pannonia II területéről. A Pannoniába érkező császár hadvezérei élén 375 nyarán a germánokat is kiszorította a *diocesis* területéről, majd augusztusban saját játékszabályainak megfelelően, büntetőhadjáratot indított a kvád királyság ellen. Miután kitombolta magát, visszavonult Aquincumba, ahonnan, nem találván megfelelő téli szállást, hamarosan visszaindult nyugat felé. November 17-én Brigetióban járult elé a kvád békekövetség, amelynek szószólója továbbra sem ismerte el a császár jogosultságát a bal parti területfoglalásra. Az ingerlékeny császár e beszéd hallatán éktelen dühbe gurult, szélütést kapott, és néhány órán belül meghalt.²⁹

Sajnálatos módon nem maradt fenn irodalmi adat arra vonatkozóan, hogy Valentinianus haláláig a dunai határ pannoniai szakaszának teljes, tervezett megerősítése befejeződött-e, nem számítva persze a bal parton félbehagyott *castra praesidiaria* esetét.³⁰ Bár bizonyos határszakaszokra vonatkozóan meglehetősen hiányosak az ismereteink, az északi határ mentén a program 375 utáni folytatására sem irodalmi, sem epigráfiai adat nem utal, így valószínűsíthető, hogy a munkálatok Pannonia térségében is lezárultak Valentinianus halála előtt. Az mindenestre bizonyos, hogy a pannoniai határ sem tudta a Valentinianus által megálmodott szerepet hosszú időn keresztül betölteni.



5. kép. Flavius Stilicho elefántcsont diptychonjának jobb oldali panele (Tesoro del Duomo di Monza, Kr. u. 400 körül). 395-ben Stilicho győzte le a Duna jegén átkelő szarmatákat

Valens azáltal, hogy 376-ban befogadta és Thrakiában letelepítette az Athanaric ellenlábasa, Fritigern vezette tervingeket, az ellenséget a fáradságosan kiépített védvonalon belülre engedte.³¹ A 377. évi thrákiai zavargásokkal szemben az egykori valeriai katonai parancsnok, Frigeridus dux – pontosan még nem tisztázott parancsnoki minőségben (talán mint dux Pannoniae II vagy Moesiae I)³² – soron következő (és alighanem végleges) leváltásáig sikeresen védte a pannoniai térséget. A hadrianopolisi katasztrofális vereséget (378. augusztus 9.) követő szarmata betörést Gratianus és Theodosius ugyancsak visszaverte, de rövid idő elteltével a Fritigern hadseregéről leszakadt, Alatheus és Saphrax vezetése alatt álló greuthung–hun–alán csoport Moesia felől, vagyis birodalmi területéről minden különösebb ellenállás nélkül vonulhatott be Pannoniába. Gratianus és újdonsült társcaeszára, Theodosius kísérletet sem tett a barbár sereg kiverésére, hanem 380-ban, a határvédelemben való tevékeny részvétel fejében engedélyezte a törzsszövetség pannoniai letelepedését.³³ A *foedus* megkötését magyarázhatja a fegyverforgatók iránti nagy szükség, különösen azt követően, hogy a Hadrianopolis alá elvezényelt pannoniai csapatok védtelenül hagyták a határokat, és ilyen vagy olyan okból nem is tértek vissza. A szarmaták ezt a kiszol-

gáltatott helyzetet használták ki 378-ban egy újabb pannoniai betörésre. Egyes feltételezések szerint Valeria határán 378 és 380 között több erődítményben megszűnt az élet, és 380 körül a határvédelem már átszervezésre szorult.³⁴ Valószínűbb azonban, hogy az első átszervezésre csak az I. Theodosius halála (395) utáni időszakban került sor,³⁵ azt követően, hogy Valeria észak–déli határvonala a 4. század utolsó két évtizedében szinte folyamatos terhelésnek (betörések: 381, 385, 387, 392, 395) volt kitéve (5. kép).³⁶

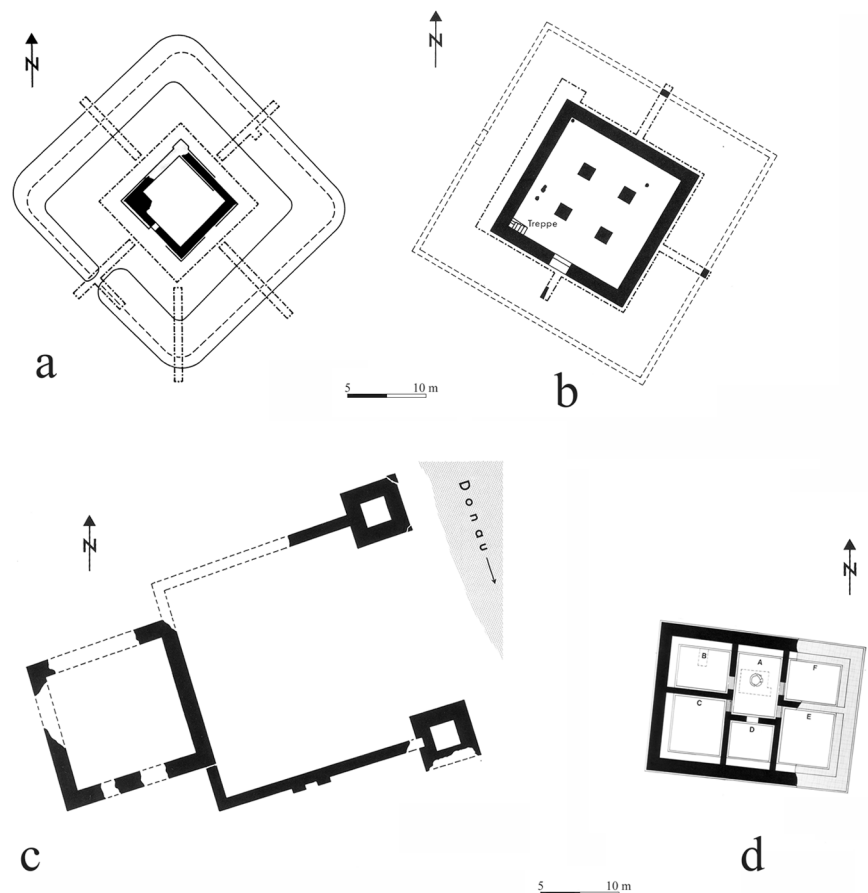
A rajnai határ története szemlélteti legjobban, hogy ha a természetes terepi adottságok nem segítenek, a birodalom területi sértetlenségét csak a hosszú távú béke, és nem a falak ereje biztosíthatja.

Burgusok – a határvédelem láncszemei

A Valentinianus-kori határerődítés rendszere legrészletesebben Valeria provincia Solva (Esztergom) és Constantia (Szentendre) közötti határszakaszán vizsgálható. A meglévő táborokat (Esztergom-Várhegy, Pilismarót-Ad Herculeum, Visegrád-Sibirik-domb, Dunabogdány-Váradok, Szentendre-Constantia) a császár rendbe hozatta, és legalább egy új *castra* (CIL III 10596: Esztergom-Hidegtelelőskereszt?) építéséről is tudunk. A táborokat számos kisebb méretű katonai objektum, egy központi toronyból és az azt körbeölelő védművekből álló *burgus* kötötte össze. A modern kutatás által *burgus* gyűjtőnév alá sorolt kiserődök tipológiai szétválasztása a központi torony mérete, illetve védműveinek jellege alapján lehetséges, az egyszerű őrtornyoktól a nagyméretű, téglalap alaprajzú, belső tagolású tornyokig (6. kép).³⁷ A valeriai határon a 370 körüli években három típust alkalmaznak az új építkezéseknél. Kikötőerődöket a dunai szigetek keleti oldalán és a szemben fekvő barbaricum folyóparton létesítettek, de szórványosan a jobb partról is ismert néhány ilyen típusú *burgus*.³⁸ A jobb parti kiserőd-láncolat a kora és középső császárkorban is létező, de Valentinianus idején már következetesen kőből épített, 12 × 12 méteres alapterületű kisebb őrtornyokból, valamint a jellegzetesen Valentinianus-kori, kerítőfállal és széles árokkal védett, 14 × 14 méternél nagyobb alapterületű toronnyal ellátott kiserődökből tevődött össze. A 18 × 18 méternél nagyobb tornyok alaprajzi sajátossága az a négy, négyzetes átmetszetű belső pillér, amely az emeleti födémekeket és a tetőszerkezetet volt hivatott alátámasztani.

A 365 és 378 közötti időszakból a teljes birodalom határterületéről jelenleg több mint száz újonnan épített erőd ismert, amelyeknek zömét a különféle típusú *burgus*ok teszik ki, és a folyama-

tos feltárásoknak köszönhetően a katonai objektumok száma egyre csak nő. A szűkebben datálható létesítmények azt mutatják, hogy az erődítési program a 368 és 372 közötti időszakban volt a legintenzívebb,³⁹ 375 után mindössze egyetlen *castra* épült Numidiában (CIL VIII 10937 = CIL VIII 20566: Djebel Bou Taleb, 375 és 378 között), és egy *pyrgos* Syriában (Recueil d'archéologie orientale 1888, 8–10: no. 1, 377-ben), de ez utóbbi szinte bizonyosan nem a birodalmi építési program keretében, hanem magánkezdeményezésre, a Mavia-felkelés következtében jöhetett létre.⁴⁰ Az erődépítő császárok kedvelt *burgusaik* képmását több éremsorozat hátlapjára is ráverették. Ezekon mindig a nagyobb méretű változat szerepel egy „S” rövidítés kíséretében, amely alkalmasint *specula* formában, a terminus technicusnak számító *burgus* köznyelvi szinonimájaként oldható fel.⁴¹ A *burgusok* nagy száma azzal magyarázható, hogy a határok stratégiaileg legfontosabb pontjait már a császárkor korábbi időszakában megerősítették, így a meglévő védelmi vonal helyreállítása után szerencsés esetben elegendő volt a katonai objektumok sűrűségét őrtornyokkal és kiserődökkel biztosítani, amelyek építése viszonylag gyorsasággal haladt. Még szerencsésebb esetben új építkezésre egyáltalán nem is került sor. A dunai határ Moesia I és Dacia ripensis tartományokra eső szakaszán elegendőnek bizonyult a meglévő építmények helyreállítása, a védvonal Valentinianus-kori sűrítése régészetileg nem mutatható ki.⁴² A sors furcsa fintora tehát, hogy éppen a Tautomedes dux számára küldött *praecep-*



6. kép. Burgustípusok a késő római időszakban: a) Pilismarót-Hajóállomás b) Leányfalu c) Szentendre-Dera-patak (Soproni 1985 nyomán) d) Eisenberg (Bernhard 1981 nyomán)

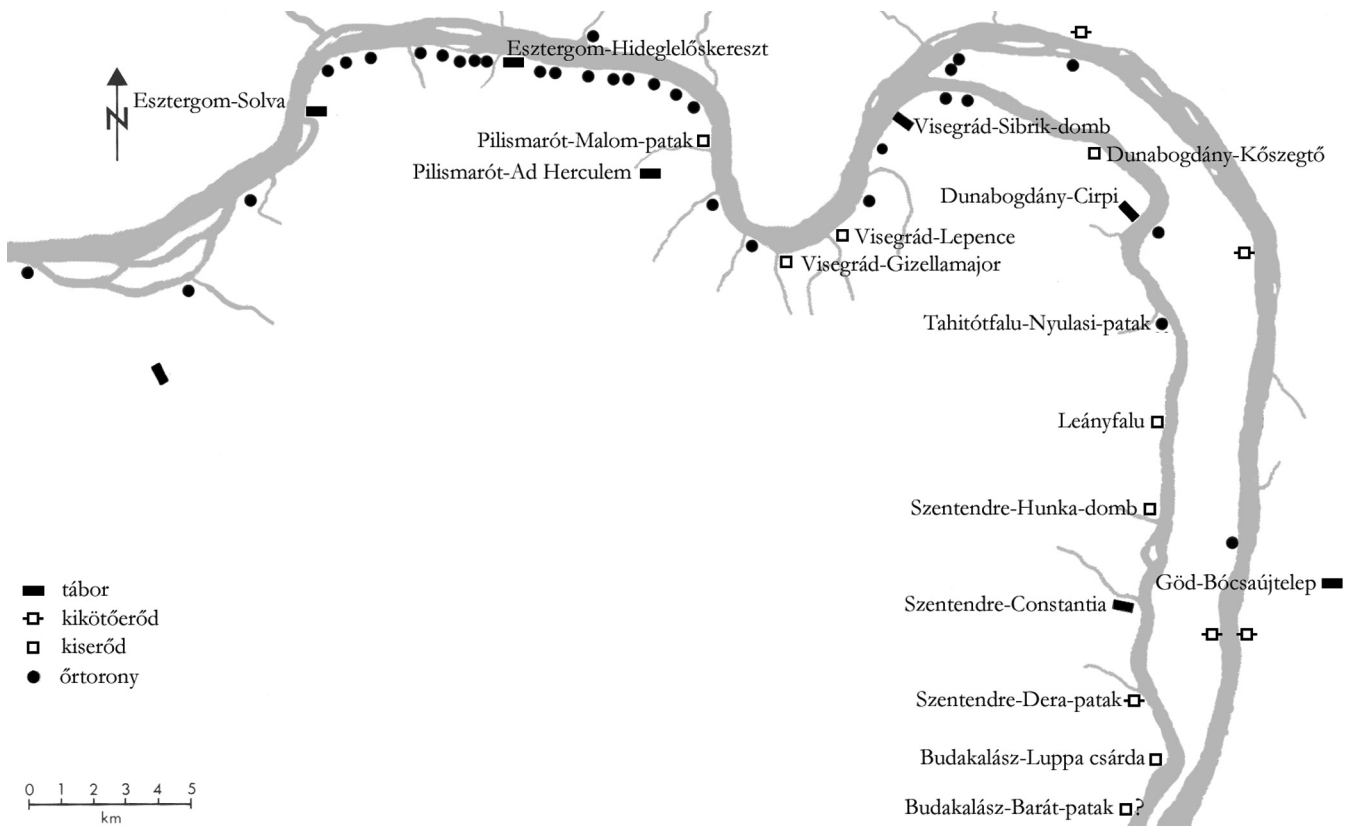
tum maradt az utókorra, hiszen minden jel szerint éppen ő volt az, aki az új tornyok építésére vonatkozó kötelezettségének önhibáján kívül nem tudott eleget tenni.

A Solva–Aquincum határszakasz a Valentinianus-korban. Fehér foltok a *limes* kutatásban

Valeria provincia Esztergom és Tahitótfalu között húzódó partszakaszán a régi és új táborokat összekötő, sűrű őrtoronyláncolatba a Valentinianus által helyreállított Visegrád-gizellamajori *quadriburgium* mellett mindössze három további kiserőd (Pilismarót-Malom-patak, Visegrád-Lepence, Dunabogdány-Kőszegtő) ékelődik be.⁴³ A sűrű őrtoronyláncolat a Tahitótfalu-Nyulasi pataknál álló *burgusszal* megszakad, és Leányfalutól kezdve nagyobb távolságra elhelyezett, de komolyabb méretű erődítményeknek adja át a helyét: Szentendre-Hunka-domb, Szentendre-Constantia *castellum*, Szentendre-Dera-patak és Budakalász-Luppa csárda (7. kép). A felsoroltak közül a leányfalui és budakalászi négy belső pilléres *burgus* és a Dera-pataknál álló kikötőerőd épült újonnan. A ma Budakalász és Budapest közigazgatási határát képező Barát-patak dunai betorkollásától északra egy légi fotózással és terepbejárással azonosított, ismeretlen típusú *burgus* (Ulcisia 3) maradványai rejtőznek (8. kép).⁴⁴ A felszínen gyűjtött szórványleletek alapján kora sem határozható meg, így még kérdéses, hogy egyáltalán részét képezte-e a Valentinianus-kori határvédelmi rendszernek. Mindenesetre a légi fotó alapján becsült kerítőárok 50 × 50 méteres kiterjedése inkább egy na-

gyobb méretű, kései *burgus*ra utal.⁴⁵ Az őrtoronyláncolatban Tahitótfalutól délre megfigyelhető hiátus nem a kutatottság alacsonyabb fokával, inkább azzal magyarázható, hogy a hegyi, illetve hegylábi környezetből fokozatosan a folyó völgyi síkságba simuló partszakasz ellenőrzéséhez nem volt szükség a tagolt domborzati viszonyok között hatékony, de amúgy komoly harcászati értéket nem képviselő őrtornyok láncolatára. A Szentendrei-sziget katonai létesítményei által is fedezett síkvidéki partszakasz megfigyelését és katonai védelmét ehelyütt a nagyobb létszámú csapatok állomásoztatását is ellátni képes, ostrom ellen felkészített kiserődökre bízták.⁴⁶

Leányfalutól kezdve az említett kiserődök egymástól mért távolsága körülbelül 3 km, amely Budakalász területén 2 km-re olvad. A Szentendrei sziget déli csücskével nagyjából egy földrajzi szélességen elhelyezkedő Valentinianus-kori Ulcisia 4 őrtorony a kisebb *burgusok* újabb láncolatának legészakibb ismert eleme. Innen körülbelül 2100 méter megtételével érhető el az Ulcisia 6 őrtorony. A két, biztosan Valentinianus-kori torony között fekszik félúton a Commodus-korinak tartott Ulcisia 5 *burgus*, amelynek majdani hitelesítésekor azonban kiderülhet, hogy mégiscsak részét képezte a 4. századi védelmi rendszernek. A Római partra eső őrtoronyláncolat ismert elemei tehát sűrűn sorakoznak. A Kossuth Lajos üdülőpart 21. szám alatt (Ulcisia 6) aztán ismételtelen megszakad a láncolat, és a Lajos utca 71–89. számú telekig, vagyis nagyjából a katonavárosi *amphitheatrum* vonaláig egyetlen további őrtornyot sem ismer a kutatás.⁴⁷ Ráadásul ez utóbbi inkább a Commodus-kori védelmi rendszerbe illeszkedik, semmint a késő rómaiba. A Valentinianus-kori védvonalnak Budapesten már csak a tabáni (Aquincum 5)⁴⁸ és az esetleges Gellért-téri őrtorony (Aquinc-



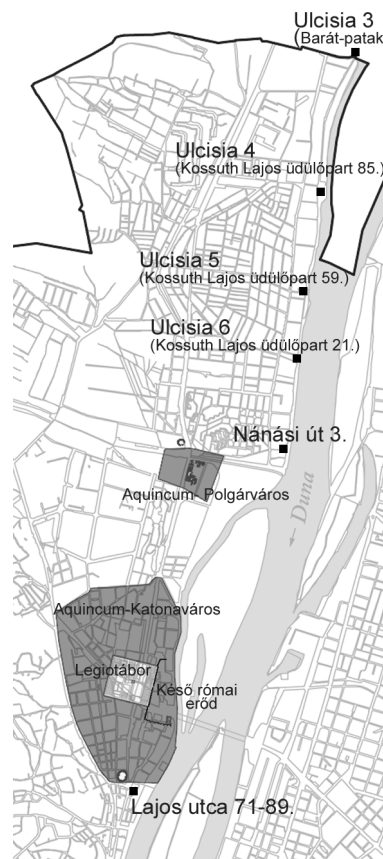
7. kép. A Valentinianus-kori erődláncolat Valeria provincia Esztergom és Budakalász közötti határszakaszán

cum 7)⁴⁹ képezte részét, a Duna fővárosi szakaszán ebből a láncolatból több elemet hitelt érdemlően nem tarthat számon a kutatás.⁵⁰

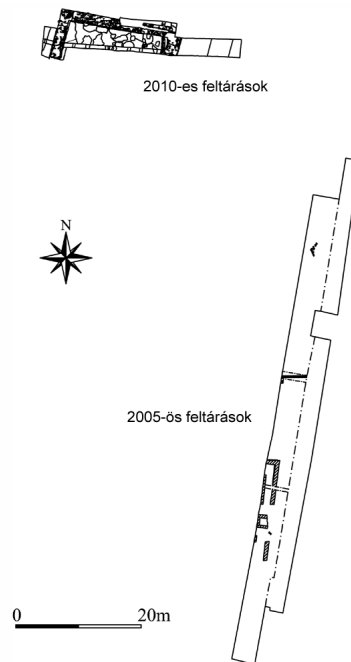
Az elmúlt 150 évben Budapest domborzata oly mérvű átalakuláson ment keresztül, hogy a feltöltött, leaszfaltozott vagy sűrűn beépített környezetben már csak véletlenül lehet a határvonal erődítményeibe belebotlani, a légi fotózás vagy a terepbejárás módszere a városi régészetben nem alkalmazható. Nem véletlen, hogy a *limes*-erődítményeket célirányosan kutató Nagy Lajos is csak a hajdani határ Szentendre és Aranyhegyi-patak közötti, a mainál jóval szerényebb mértékben beépített szakaszán tudott érdemi, bár végső soron részletesen közre nem adott eredményeket elérni.⁵¹ A budapesti Római part fokozatos beépülése ellenére is a *limes*kutatás ideális helyszíne maradt.

Egy eddig ismeretlen kiserőd felfedezése az aquincumi Duna parton

Az aquincumi katonavárostól északkeletre húzódó Duna-parti sáv római kori terület-használatára vonatkozóan a közelmúltig csupán szórványinformációk álltak rendelkezésre, nem számítva a Nagy Lajos által feltárt vagy legalább megfigyelt őrtornyokat. A Római part déli végében, vagyis az aquincumi polgárváros keleti temetőjének északi szomszédságában csak az ezredforduló után kezdődött meg a római kori terület-használat tisztázására irányuló nagyobb léptékű kutatás. 2003-ban a Pók utca – Nánási úti ásatások során került napfényre a város keleti temetőjének északi sávjából egy 2–4. században használt területrész,⁵² majd két évvel később egy 2–3. századi kőépület maradványai is előbukkantak a Duna mai partvonalától alig néhány méterre (9. kép).⁵³ A város keleti temetőjével határos parti szakaszon fekvő, freskós helyiséggel is rendelkező épület rendeltetését megnyugtatóan még nem sikerült tisztázni, bizonytalan az építmény létesítésének pontos időpontja, periodizációja és feladásának dátuma is. Figyelembe véve, hogy a parti épületben pusztításra utaló nyomokat nem lehetett felfedezni, fennállását legtágabban a Marcus-háborúk vége és a 260–270 közötti évek barbár betörései által keretbe foglalt 80-90 évre lehet leszűkíteni. Az épületet legalább egyszer bővítették. Felhagyásával, amely tehát legkésőbb a 3. század középső



8. kép. Az Aquincum környéki burgusok



9. kép. A középső császárkori épületmaradvány és a Nánási úti burgus a Római parton. A 2005. és 2010. évi feltárások összesített alaprajza

harmadában megtörtént, a terület-használat is átmenetileg szünetelt.

A romépület és környéke a 4. század utolsó harmadában ismét az érdeklődés középpontjába került. Erről tanúskodik az építmény közvetlen északi előterében részlegesen feltárt három mészegető kemence, amelyek jelenléte a Duna-part ezen szakaszán korántsem meglepő, miután az 1907–1911 közötti időszakban már sor került négy hasonló típusú objektum feltárára.⁵⁴ A 2005. évi ásatás során az is bebizonyosodott, hogy a felhagyott épület építőkövei a mészegetők martalékává váltak. A mészegetők, hogy hozzáférjenek a mészkövekhez, levették a falakról a vakolatot és a freskót, majd az újrahajósításra alkalmatlan építési törmelékkel az épület mellett futó északkelet–délnyugati irányú, V átmetszetű árokba töltötték. Az árokra nyilvánvalóan nem volt többé szükség, hiszen északabbra, a kemencék sávjában mészegetési melléktermékekkel és szennyeződött mésszel folytatták a betöltést.⁵⁵ A kemencék melletti árokszakaszból tetejéről előkerült [FRIG]ERIDVS [VP DVX - -] bélyegzésű *tegulat*öredék már 2005-ben felvetette a terület katonai célú hasznosításának lehetőségét,⁵⁶ de az ásatás ekkor még a felhagyott épület átépítésével, annak „*burgus* periódusával” számolt.

A középső császárkori kőépület szűkebb környezetének vizsgálata 2010-ben az egykori Berlinger Vendéglő kerthelyiségében folytatódott (Nánási út 3). A kerthelyiség különböző periódusú salak- és dolomitmurva rétegei alatt masszív római kori épületmaradványok jelentkeztek. A tetőmaradványokból származó Frigeridus dux Valeriae limitis és Valentinus tribunus bélyegzőjével ellátott, kormos *tegulat*öredékek (10. kép) már az első ásatási napon nyilvánvalóvá tették az építmény katonai rendeltetését és Valentinianus-kori keltezését.⁵⁷ A feltárás során a várakozásnak megfelelően egy 4. századi *burgus* északi traktusa bontakozott ki. Az északi fal külső síkja melletti mélyítést a még meglévő közművek nem tették lehetővé, így nem nyílt mód annak vizsgálatára, hogy az építménynek van-e leágazása észak felé. Ily módon a feltárt traktusból kétféle alaprajzi séma is levezethető: a jellegzetesen Valentinianus-kori négy belső pilléres Budakalász típusú erődöké, illetve a Dera-pataki típusú kikötőerődöké. Ez utóbbi lehetőséget azonban több ok miatt is el kell vetnünk, mindenképp azért, mert egy Szentendre-Dera-patak vagy Verőce típusú



10. kép. Válogatás a Nánási úti burgus tetőtéglaínak bélyegei közül

burgus Duna felé futó déli falának vagy bármiféle arra utaló nyomnak már a 2005. évi kutatóárokban jelentkeznie kellett volna. A Nánási úti építmény tehát annak ellenére is nagy biztonsággal a Budakalász típusba sorolható, hogy a jellegzetes belső pillérek feltárására az ásatási terület lehatároltsága miatt nem kerülhetett sor (11. kép).

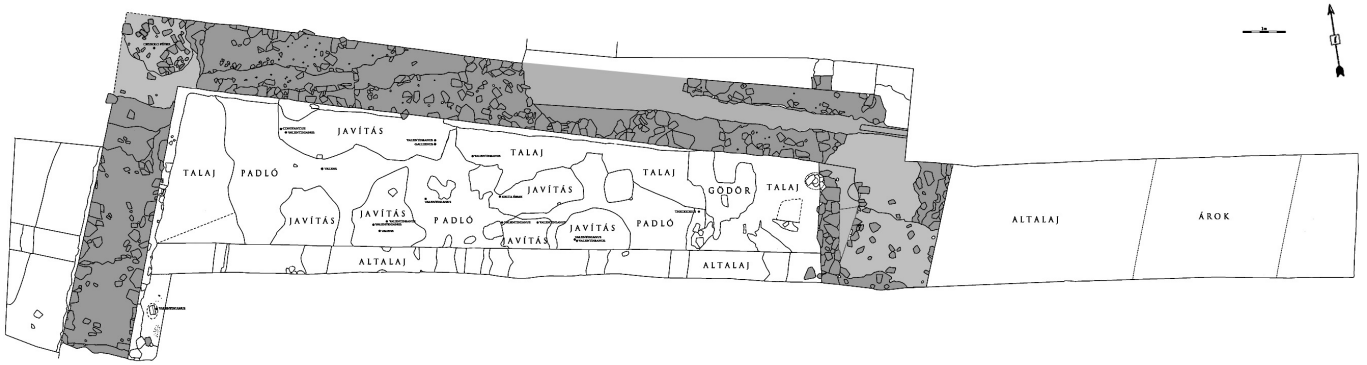
A *burgus*t erősen visszabontott állapotban találtuk meg, kőanyagának jelentős részét a középkori Óbuda (az akkori Buda) építkezései számára szállíthatták el, erről tanúskodik az alapokig kiszedett északkeleti falsarok kövei közé került ezüstérme, Orseolo Péter denárja. A romot a későbbi korokban sem kímélték, a különféle célú újkori bolygatások (árkok, gödrök) mellett a kerthelyiség jegenye- és platánfáinak gyökerei és recens közművek sora tett kárt a felmenő falakban és az intakt tetőomladékban.

Az északi alapfal hossza 19,6 méter, az egykori földfelszín fölött ez a hosszúság 0,4-0,5 méterrel rövidebb lehetett. A Budakalász típusú erődök tornya nem szabályos négyzetalaprajzú, a bejárati front és a vele párhuzamosan futó fal rendszerint alig érzékelhetően rövidebb a másik két oldalnál.⁵⁸ Miután a Nánási úti *burgus* méretben és tájolásban is lényegében véve megegyezik a vele egyazon típusba tartozó, földrajzilag is legközelebb eső Budakalász-Luppa-csárda és Leányfalu lelőhelyekről ismert kiserődökkel (12. kép), óvatosan feltételezhető, hogy

ebben az esetben is dél felől nyílhatott a bejárat. Ennek megfelelően a torony alapterülete $19,2 \times 19,4$ méterre becsülhető. A torony belsejében az alapozási falkiugrások egymástól mért távolsága 15,9 méter. Figyelembe véve azonban, hogy az erőd nyugati oldalán a felmenő fal 0,2 méterrel kijebb húzódik az alapozási falkiugrás síkjához mérten, a torony eredeti belvilága körülbelül $16,3 \times 16,4$ méter lehetett. A mérhető alap- és felmenő falak vastagsága lényeges eltérést mutat. A keleti alapfal 2,2 méter széles, a felmenő falat a feltárható szakaszon teljesen elbontották. A nyugati oldalon az 1,8 méter vastag alapfal 1,45 méter széles felmenő falat hordozott. Az északi oldalon a felmenő fal 1,6 méter széles, az alapfal vastagságára nincs adat. Az alapozás mélységét csak a keleti oldalon vizsgáltuk, ahol a függőleges falazás 1,5 méteres mélységig tartott, alatta a falazat fokozatosan összeszűkülött. A masszív alap- és felmenő falakat a korszak katonai építményeire jellemző sóderes habarcsba rakták.⁵⁹ Az erődítmény alapvetően *opus incertum* technikával készült, de helyenként jól felismerhető a kváderfalazásra irányuló törekvés. A lokális pontatlanságokat nem falazó, hanem peremes téglák segítségével egyenlítették ki. Az építőköveken tulajdonképpen vakolás nincsen, felületükön csak a fugázáshoz használt habarcsot kenték szét. A létesítmény

sorsára nézve árulkodó a tény, hogy mind a külső, mind a belső falsík a tetőomladék tégláihoz és a döngölt padló felületéhez hasonlóan több helyütt kormozódott.

A földszinti rész sárga agyaggal ledöngölt járósíntje ráfut az erőd fal belső alapozási kiugrására, vastagsága az anyag egyenetlen elosztása miatt változó. A sárga agyagot a nyugati térfélen a kellenél vastagabban terítették le, ezért az elégtelenek bizonyult a szükséges felület lefedésére. A nyugati fal menti sávban keletkezett hiányt világosbarna agyaggal kellett pótolni. A járósínttel kapcsolatban azonban nem is a pótlás a legszembeötlőbb furcsaság, sokkal inkább az, hogy a feltárt viszonylag kis felületen a padló sok helyütt megsüllyedt, és javításra szorult. A javítást barna talajjal kevert téglazúzalékkal végezték. A későbbiek során derült csak ki, hogy az erőd alatt korábbi időszakból való telepobjektumok, árkok, gödrök, cölöphelyek húzódnak. Ezek az objektumok a kultúrszint anyagával töltődtek be, majd miután a 2–3. századi tereprendeések során az eredeti terepfelszint még mesterségesen csonkították is,⁶⁰ a 4. századra az árkok maradványait felületben már alig lehetett érzékelni. A padló szint helyenkénti megsüllyedését az alatta futó, nem kellően tömörödött betöltésű árkok, illetve a 4. századi, az építkezést megelőzően létesített szemetesgödrök jelenléte kielégítően magyarázza.



11. kép. A Nánási úti burgus összesítő alaprajza (2010)

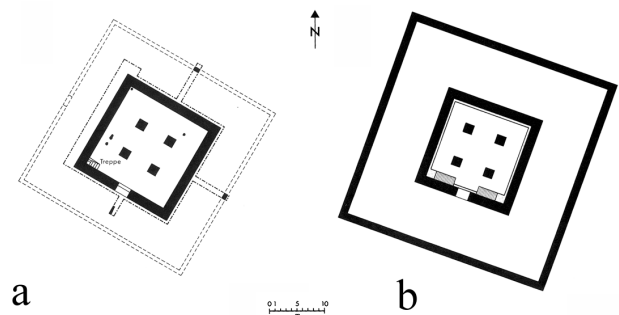
A Budakalász típusú kiserődök központi tornyát rendszerint kőfal és széles *fossa* védte, azonban a Nánási úton e külső védművek feltárására a kutatható felület térbeli lehatároltsága miatt esély sem mutatkozott.

A létesítmény építési idejére az erődítmény típusa és a tetőomladékból gyűjtött bélyeges *tegulák* egyértelmű utalást tesznek. Jóllehet a torony teljes alaprajzát nem volt módunk feltárni, a napvilágra került traktus a méretei alapján bizonyosan egy Budakalász típusú, négy belső pilléres torony részeként értelmezhető. Ez a jellegzetesen Valentinianus-kori *burgus*-típus igen elterjedt volt a Rajna alsó folyásától az Al-Dunáig.⁶¹ Hasonló típusú *burgus* Budapest területéről ezt megelőzően nem volt ismert, Valeria provinciából azonban több is említhető: Visegrád-Lepence, Leányfalu, Budakalász-Luppa-csárda, Ócsény-Soványpuszta.⁶² Felirat csak a visegrádi *burgus* területéről került elő, amely a létesítmény 372. évi építéséről tudósít (RIU S 128 = AÉ 2000, 1223). A Nánási úti *burgus* felirata még nem ismert, de Frigeridus téglabélyegei a kiserőd építési idejét Valentinianus uralkodásán belül a 371 és 373/374 közötti periódusra szűkítik le.⁶³ Az erőd agyagpadlójába taposott, Gallienus és Valentinianus, illetve Valens uralkodása között vert kisbronzok nem mondanak ellent a javasolt keltezésnek.

Az építés ideje tehát jól leszűkíthető a 370-es évtized első harmadára. Lényegesen problematikusabb az erőd feladásának időpontját meghatározni. A kormos falak és a tetőomladék, valamint a foltokban átégett agyagpadló egyaránt arról tanúskodnak, hogy a torony végső pusztulását tűzvész okozta. Ugyanakkor a leletek teljes hiánya arra is utal, hogy a tornyot a felgyújtás előtt tervszerűen kiürítették, nem ostromban esett el. A feladás időpontjára *post quem* adattal I. Theodosius 388–392 között vert *miliarensis* (RIC 9.85) érméje szolgál, amelyet a padló felületén a tetőomladék egyik faszénkupaca alatt találtunk meg (13. kép). A padlón heverő Theodosius-ezüst jelenlétéből ítélve a kiserőd feladására mindenképpen 388 után, nagy valószínűséggel azonban csak az 5. század elején, a valeriai határvédelem átszervezésekor került sor. A kivonuláskor a védelmi vonalban feleslegessé vált, kiürített erődöt a római egység a tűz erejével használhatatlanná tette.

Míndezek után kijelenthető, hogy a 2005-ben a Duna parton és 1907–1911 között a Krempel-malmi patak északi oldalán feltárt mészegető-kemencék létesítése a *burgus*-építkezéssel hozható kapcsolatba. A mészegetők tehát a *burgus* építőivel azonosak, csapatuk neve az építési felirat nélkül

azonban nem állapítható meg. Valeria tartományból összesen három *burgus* – Visegrád-Lepence, Visegrád-Kőbánya és egy régészetileg még nem azonosított esztergomi lelőhelyű építmény – felirata ismert (RIU S 128 = AÉ 2000, 1223; RIU 804; CIL III 3653 = ILS 775 = RIU 771 = AÉ 1999, 1264), ezek mindegyikét egy professzionális építőcsapat, a Maxima



12. kép. A Nánási úti burgus legközelebbi építészeti párhuzamai: a) Leányfalu b) Budakalász (Soproni 1985 nyomán)



13. kép. A Nánási úti burgus feltárt északi traktusának záró verete: Theodosius miliarensis érméje (RIC 9.85)

Sequanorum területéről, a mai Kaiseraugstból vagy Breisachból áthelyezett legio I Martia Foschianus praepositus vezette vexillatiója állította.⁶⁴ A legio a *comitatenses* csapatok közé tartozott, de amiként azt az egy kaptafára készült építési feliratok szövegezése – *una cum militibus creditis* – is tanúsítja, az építkezéshez a helyi *riparienses* segítségét is igénybe vették. Más tartományból *riparienses* csapatok saját jogú építkezésére is akad példa. A pannoniai *dioecesis*nél maradványok alapján mégis a *riparienses* kötelékébe sorolt *milites auxiliares Lauriacenses* nevéhez fűződik például a noricum-i Ybbs an der Donau lelőhelyre lokalizált *burgus* építése.⁶⁵ Valeriában ezek szerint vagy nem állt rendelkezésre az építkezések lebonyolítására megfelelően kiképzett *riparienses* alakulat, vagy a Dunakanyar kiemelt stratégiai szerepe kívánta meg egy professzionális *Bautruppe* áthelyezését. Bár kézenfekvőnek tűnne az Aquincum térségében folyó munkálatok végzését a legio II Adiutrix számlájára írni, a földrajzi közelség nem feltétlenül utal az építkezésért felelős csapat(ok) kilétére. E kérdés további taglalása majd az első aquincumi *burgus*-felirat előkerülését követően válik időszerűvé.

A Nánási úti *burgus* hatalmas mész- és kőanyagszükségletét tehát mindenekelőtt a felhagyott épület falaiból fejthető mészkő fedezte. A 2005/1. számú kemence mellett talált családi sírsztélé töredéke ugyanakkor arra is fényt vet,⁶⁶ hogy a katonaság a közelben fekvő aquincumi temetőrészek (Gázgyár, Pók utca) kőanyagát sem kímélte, jóllehet a síremlékek építőanyagának elmozdítását és újrahasznosítását több, a 4. század középő évtizedeiben kiadott császári rendelet ismételt

tilalmazta.⁶⁷ Aquincumban és környékén azonban e törvényi tiltások teljesen hatástalanok maradtak, a *spolia* felhasználása mind a 4. századi temetőkben, mind a katonai építkezéseken aggasztóan bevett gyakorlatnak számított.⁶⁸ Ennek fényében kissé talán meglepő, hogy a Nánási úti *burgus* feltárt részén befalazott *spoliumot* egyáltalán nem találtunk, csak a tornyon belüli omladék egyik 20. századi bolygatásából került elő egy római kori profilált párkánytöredék, amely a 2–3. századi épületből vagy valamelyik kifosztott temetőrészről juthatott az erőd területére. Persze ki tudhatja, mit szállítottak el innen az elmúlt ezer év során.

A rendelkezésre álló információk alapján ma még nem rekonstruálható a Római partra vonatkozó védelmi elképzelés, így az aquincumi polgárváros keleti előterében épült Nánási úti *burgus* pontos szerepéről is csak keveset lehet tudni. Az tény, hogy a Római parti *limes*objektumok jellege a Nánási úti kiserőddel megváltozik (8. kép). Az őrtorony-vonulat jelenleg ismert legdélibb pontjától (Kossuth Lajos üdülőpart 21.) 1,1 kilométerre álló komoly építmény létjogosultsága talán azzal magyarázható, hogy *refugium*ként is szolgált az aquincumi polgárváros maradványnépessége számára. Sajnos, a polgárváros Valentinianus-kori és még későbbi periódusai nehezen kutathatók, rosszul is kutatottak, és a begyűjtött adatok is elmentmondásos következtetésekhez vezettek.⁶⁹ Annyi mégis valószínűnek látszik, hogy a 4. század utolsó harmadában a településen és közvetlen környezetében még éltek polgári elemek. A Nánási úti *burgus* elhelyezésekor és típusának kiválasztásakor a stratégiai megfontolások mellett a civil lakosság védelme is szempont lehetett.

Jegyzetek

- 1 Amm. XXVIII. 6. 1–4; XXVII. 9. 1; Curran 1998, 87.
- 2 Az események időrendjére: Tomlin 1974, 303–307; Blockley 1980, 223–225.
- 3 Amm. XXVIII. 3. 1; Welsby 1982, 104–124; Wilson 1991, 142–147; Curran 1998, 86–87.
- 4 Drinkwater 1997, 12–13.
- 5 Lenski 2002, 150–151.
- 6 A vitára legutóbb: Boeft et al. 2008, 99–100.
- 7 A 363. évi békére: Lenski 2002, 161–167.
- 8 Lenski 2002, 147.
- 9 Heather 1991, 115–116; Lenski 2002, 136–137. – E céloknak csak látszólag mond ellent annak a kora császárkortól létező, de főleg a 3. század második felétől gyakorolt törekvésnek a fenntartása, hogy barbár tömegeket *laeti* státuszban, vagyis polgárjoggal nem rendelkező, adófizető földművelőként és a katonai *manpower* potenciális biztosítójaként a birodalom belső területein telepítsenek le. A szóban forgó időszakban, 364–378 között Theodosius *comes* alamannokat, Frigeridus *dux* greuthungokat és taifalokat, Valens tervingeket telepített a birodalomba. A barbár betelepítésekre: De Ste. Croix 1981, 509–518; Curran 1998, 84; Lenski 2002, 349.
- 10 Mócsy 1974, 291.
- 11 Heather 1991, 115; Lenski 2002, 135–137. – A kereskedelmi tevékenység elsősorban a barbár fél érdeke volt, hiszen Európa nem római fele állandó élelmiszerhiánnyal küzdött. Róma persze, saját jól felfogott érdekében, szándékosan nem elégítette ki maradéktalanul ezeket az igényeket. Erre: Braund 1989, 18–19.
- 12 Petrikovits 1971, 184; Elton 1996, 156, 3. jegyzet; Borhy 1999, 9–10.
- 13 Petrikovits 1971, 185–187.
- 14 CTh. 15.1.13, Budai Balogh Tibor fordítása. – A *praeceptum* keltezése vitatott. A XIII. Kal. Iul. Mediolano Divo Ioviano et Varroniano cons. sor alapján a kibocsátás kelte 364. június 19. Azonban a két császár június 2-án még Naissusban, július 5-én pedig már Sirmiumban tartózkodott. Valentinianus október végénél korábban biztosan nem érkezhettek meg Mediolanumba, ottani jelenléte egyébként november 9-től igazolt. Boeft et al 2008, XVII, XXIII. Mindez azt jelenti, hogy vagy a kibocsátás helye, vagy a hónap, vagy a *consulok* neve hagyományozódott helytelenül.
- 15 A kései *burgusok* kibővült feladatkörére vonatkozóan: Hodgson 1997, 65.
- 16 Šašel Kos 1996, 160–161.
- 17 Erre: Amm. XXIX. 6. 2; Mócsy 1974, 294; Curran 1998, 84–85; Mráv 1999, 79–82.
- 18 A német kutatás Symmachus látogatásának helyszínét Neckarau és Altrip térségébe lokalizálja: Schleiermacher 1942, 193.
- 19 A forrásokat összegyűjtötte: Lenski 2002, 376–377; Lásd még Garbsch 1967, 74–75.
- 20 Amm. XXX. 3. 1; Moosbrugger–Leu 1974, 161–164.
- 21 Garbsch 1967, 75; Lenski 2002, 376–377.
- 22 Humphries 1999, 105–106.
- 23 Errington 2000, 878–893; Vasić 1995, 327.
- 24 Összefoglalóan: Lenski 2002, 376–378.
- 25 Mócsy 1974, 291.
- 26 CIL III 10596. Soproni 1985, 61, 77. jegyzet és 107–109, Abb. 47–49.
- 27 Amm. XXIX. 6. 2–7; Lenski 2002, 377.

- 28 Mráv 2003, 207–209.
- 29 Ammianus narratíváját kommentálja: Šašel Kos 1996, 166–170; Colombo 2006, 160–172.
- 30 Mráv 2005, 773–784.
- 31 A következményekre: Heather 1991, 122–147; Lenski 2002, 320–367.
- 32 Wachtel 2000, 912.
- 33 Mócsy 1974, 340–341; Soproni 1978, 206–207; Soproni 1985, 86–93; Alatheus és Saphrax népének letelepülését egy kora bizánci forrásadatra és a régészeti hagyaték hiányára hivatkozva vitatja Kovács 2004, 120. A törzsszövetséggel kapcsolatba hozott dunántúli régészeti lelőhelyekre: Szőke 1996, 29–59; Müller 2003, 291.
- 34 Alföldi 1925, 6; Soproni 1985, 95–100.
- 35 Mócsy 1980, 633; Visy 2003, 142.
- 36 A betörésekre: Alföldi 1925, 6–7.
- 37 A gyűjtőnév problematikájára: RGA IV. (1981²) 275, s. v. „burgus”; Bernhard 1981, 59; Motschi 1998, 167.
- 38 A kikötőerődök datálására: Mráv 2009, 51–69. – A jobb parti kikötőerődökre: Nagy 1998, 35–38 és 41, 1. kép, illetve 42, 3. kép.
- 39 Lenski 2002, 375–379, Fig. 22.
- 40 Lenski 2002, 209, 11. jegyzet; 376; 379, 15. jegyzet
- 41 Lenski 2002, 131, 90. jegyzet. Forcellini V. (1858–1879) 588, s. v. „specula”.
- 42 Vasić 1995, 328–329.
- 43 Pilismarót–Malompaták: Soproni 1978, 36–46, Taf. 18–50; Soproni 1985, 29–35; Visy 2003, 50 (Solva 19). Visegrád–Lepence: Gróf–Gróh 1999, 103–109; Visy 2003, 51 (Solva 35); Dunabogdány–Kőszeg: Soproni 1978, 61; Visy 2003, 53 (Solva 32).
- 44 Visy 2003, 57.
- 45 Valeria északi részén a 12 × 12 méternél kisebb őrtornyok árka körülbelül feleekora, pl.: Solva 11, Solva 13, Solva 15, Solva 18, Solva 24. Cf. Visy 2003, 127–128: Table II.
- 46 Petrikovits 1971, 193.
- 47 Az Ulcisia 6 őrtorony és a Bogdáni út közötti közel 4 km hosszú szakaszon egyetlen biztos katonai objektum sem ismeretes, egy tévesen a késő római őrtoronyláncához sorolt sírépítményt vagy épületmaradványt (Ulcisia 7), illetve a Mozaik utcát az Óbudai Nagyszigettel összekötő, egykori vasúti híd déli előterében részlegesen feltárt objektumot leszámítva. Ezzel kapcsolatban lásd
- Zsidi 1999, 258–261. Az utóbbi részlegesen feltárt köépitményt az ásató egy Severus-korban átépített Hadrianus-kori hídfő részeként határozta meg. Miután az építménynek 4. századi periódusa nincsen, jelenléte a Valentinianus-kori védelmi rendszer kutatásakor figyelmen kívül hagyható. – A Lajos utcai őrtoronyra: Hable–Reményi–Kárpát 2003, 36, 2. kép; 37; 43–44.
- 48 Visy 2003, 61.
- 49 Visy 2003, 61; Beszédes–Terei 2003, 139–140.
- 50 Erre vonatkozóan: Varga 2011 (előkészületben).
- 51 Szükszavú összefoglalása: Nagy 1942, 753–757.
- 52 Láng 2004, 82–89.
- 53 Láng 2006, 65–69.
- 54 Kuzsinszky 1932, 70–71.
- 55 Láng 2006, 64–65.
- 56 Láng 2006, 65 és 66, 6. kép.
- 57 Szilágyi 1933, T. XXVII. 49, 51–52, T. XXVIII. 56–58.
- 58 Nagy 1999, 114.
- 59 Péterfi 1999, 166.
- 60 Láng 2006, 69.
- 61 Bechert 1974, 174–181, 177: Abb. 139–140; Korác 1996, 106; Motschi 1998, 166: n. 9., 167.
- 62 Visegrád–Lepence: Gróf–Gróh 1999, 106, Abb. 2; Visy 2003, 51 (Solva 35). Leányfalu: Soproni 1978, 63–66, Taf. 67; Visy 2003, 55 (Cirpi 2). Budakalász–Luppa csárda: Soproni 1978, Taf. 75.3; Visy 2003, 57 (Ulcisia 2). Őcsény–Soványpuszta: Péterfi 1999, 161–167 és 187–188, 2–3. kép; Visy 2003, 103 (Alisca 3).
- 63 Frigeridus hivatali idejére: Wachtel 2000, 911–912; Lőrincz 2006, 103–105.
- 64 A csapat a feliratokon *legio I Martiorum* megnevezéssel szerepel. Az elnevezés problematikájára: Fellmann 1998, 95.
- 65 CIL III 5670a = ILLPRON 908 = ILS 774. Ybbs an der Donau lelőhelyre: Genser 1986, 220–225. A *burgus* régészetiileg még nem azonosított. A *militēs auxiliāres Lauriacenses* csapatra: RGA XXI (2002) 332, s. v. „Noricum”. – További példák *riparienses* csapatok építkezésére: Borhy 1999, 9.
- 66 Láng 2006, 62.
- 67 Zabehlicky 1985, 279–280; Tóth 2009, 52–53.
- 68 Katonai építkezéseken: Nagy 1942, 751, 756; Ertel 2001, 79–104.
- 69 Összefoglalóan: Zsidi 2002, 120–122.

Bibliográfia

- Alföldi 1925: Alföldi A., „Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában?": *Hadtörténeti Közlemények* (1925) 1–30.
- Bechert 1974: Bechert, T., *Asciburgium – Ausgrabungen in einem römischen Kastell am Niederrhein*, Duisburger Forschungen Bd. 20, Duisburg, 1974.
- Bernhard 1981: Bernhard, H., „Die spätrömischen Burgi von Bad Dürkheim Ungstein und Eisenberg. Eine Untersuchung zum spätantiken Siedlungswesen in ausgewählten Teilgebieten der Pfalz": *Saalburg Jahrbuch* 37 (1981) 23–85.
- Beszédes–Terei 2003: Beszédes J. – Terei Gy., „Újabb topográfiai adatok a Szent Gellért tér őskori, római és középkori beépítettségéhez (Recent Topographic Data on Prehistoric, Roman and Medieval Settlements in Szent Gellért Square)": *Aquincumi Füzetek* 9 (2003) 131–145.
- Blockley 1980: Blockley, R. C., „The Date of the 'Barbarian Conspiracy'": *Britannia* 11 (1980) 223–225.
- Borhy 1999: Borhy, L., „*Praepositus legionis hunc burgum a fundamentis in diebus XXXVIII fecit pervenire*: Überlegungen zu CIL III 3653 aus Esztergom hinsichtlich der Dauer der Errichtung spät-römischer Militäranlagen": *Arctos* 33 (1999) 7–13.
- Boeft et al. 2008: Boeft, J. den et al., *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVI*, Leiden–Boston, 2008.
- Braund 1989: Braund, D., „Ideology, Subsidies and Trade: the King on the Northern Frontier Revisited": Barrett, J. C. – Fitzpatrick, A. P. – Macinnes, L. (eds): *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity*, BAR-IS 471, Oxford, 1989, 14–26.
- Colombo 2006: Colombo, M., „Due note storiche e letterarie sui libri XXVIII–XXX di Ammiano Marcellino": *Philologus* 150 (2006) 149–174.
- Curran 1998: Curran, J., *From Jovian to Theodosius*, Cambridge Ancient History XIII, Cambridge, 1998, 78–110.
- De Ste. Croix 1981: De Ste. Croix, G. E. M., *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Ithaca, 1981.
- Drinkwater 1997: Drinkwater, J. F., „Julian and the Franks and Valentinian I and the Alamanni: Ammianus on Romano-German Relations": *Francia* 24 (1997) 1–15.
- Elton 1996: Elton, H., *Warfare in Roman Europe, AD 350–425*, Oxford, 1996.

- Errington 2000: Errington, R. M., „Themistius and His Emperors”: *Chiron* 30 (2000) 861–904.
- Ertel 2001: Ertel, C., „Spolien aus der Mauer des spätrömischen Legionslagers von Aquincum. Fragmente von Grabaltären ohne Inschrift im Aquincum Museum”: *Budapest Régiségei* 34 (2001) 79–104.
- Fellmann 1998: Fellmann, R., „Spätrömische Festungen und Posten im Bereich der Legio I Martia”: Bridger, C. – Gilles, K.-J. (szerk.): *Spätrömische Befestigungsanlagen in den Rhein- und Donauprovinzen. Beiträge der Arbeitsgemeinschaft 'Römische Archäologie' bei der Tagung des West- und Süddeutschen Verbandes der Altertumsforschung in Kempten 08.06.-09.06.1995.* BAR-IS 704, Oxford, 1998, 95–103.
- Garbsch 1967: Garbsch, J., „Die Burgi von Meckatz und Untersaal und die valentinianische Grenzbefestigung zwischen Basel und Passau”: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 32 (1967) 51–82.
- Genser 1986: Genser, K., *Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht*, RLiÖ 33, Wien, 1986.
- Gróf-Gróh 1999: Gróf, P. – Gróh, D.: „Spätrömischer Wachturm und Statuenfund zu Visegrád-Lepence”: *Folia Archaeologica* 47 (1998–1999) 103–116.
- Hable-Reményi-Kárpáti 2003: Hable, T. – Reményi, L. – Kárpáti, Z., „Két ásás – az aquincumi canabae déli szélén (Two Excavations in the Southern Part of the Aquincum canabae)”: *Aquincumi Füzetek* 9 (2003) 33–52.
- Heather 1991: Heather, P. J., *Goths and Romans*, 332–489, Oxford, 1991.
- Hodgson 1997: Hodgson, N., „Relationships between Roman River Frontiers and Artificial Frontiers”: Groenman-van Waateringe, W. et al. (szerk.): *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxbow Monographs 91, Oxford, 1997, 61–66.
- Humphries 1999: Humphries, M., „NEC METU NEC ADULANDI FOEDITATE CONSTRICTA. The image of Valentinian I from Symmachus to Ammianus”: Drijvers, J. W. – Hunt, D. (szerk.), *The Late Roman World and its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus*, London – New York 1999, 104–112.
- Korać 1996: Korać, M., „Late Roman and Early Byzantine Fort of Ljubičevac”: Petrović, P. (ed.): *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Belgrade, 1996, 105–109.
- Kovács 2004: Kovács, P., „The Late Roman Army in Pannonia”: *ActaAnthung* 44 (2004) 115–122.
- Kuzsinszky 1932: Kuzsinszky, B., „A Gázgyári római fazekastelep Aquincumban (Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest)”: *Budapest Régiségei* 11 (1932) 3–423.
- Láng 2004: Láng O., „Római kori temetőrészlet az aquincumi polgárváros északkeleti szomszédságában (Part of a Roman Period Cemetery Northeast of the Aquincum Civil Town)”: *Aquincumi Füzetek* 10 (2004) 82–89.
- Láng 2006: Láng O., „Római kori beépítettség kutatása az aquincumi polgárvárostól északra fekvő Duna-parton (Investigation of the use of the Danube bank north of the Aquincum Civil Town)”: *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 60–72.
- Lenski 2002: Lenski, N., *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley – Los Angeles – London, 2002.
- Lőrincz 2006: Lőrincz, B., „Spätrömische Offiziere und Unteroffiziere im pannonischen Heer aufgrund der Ziegelstempel”: *Specimina Nova* 20 (2006) 103–120.
- Motschi 1998: Motschi, A., „Der spätrömische *burgus* von Balsthal-St. Wolfgang und die Inschrift der *Tungrecani seniores* aus Lapersdorf SO”: Ebersbach, R. et al. (szerk.), *Mille fiori. Festschrift für Ludwig Berger zu seinem 65. Geburtstag*, Forschungen in August 25, August, 1998, 163–169.
- Mócsy 1974: Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London–Boston, 1974.
- Mócsy 1980: Mócsy, A., „Der pannonische Limes. Probleme der neueren Forschungen”: *XIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, BAR-IS 71, Oxford, 1980, 627–634.
- Moosbrugger-Leu, R., „Munimentum prope Basiliam”: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 4 (1974) 161–164.
- Mráv 1999: Mráv Zs., „Valentinianus... in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit” (Amm. Marc., XXIX 6,2). I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus szöveghely tükrében”: Gaál A. (szerk.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 77–111.
- Mráv 2003: Mráv, Zs., „Hatvan-Gombospuszta fortlet”: Visy, Zs. (szerk.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*, Budapest, 2003, 207–209.
- Mráv 2005: Mráv, Zs., „Quadian Policy of Valentinian I. and the Never-Finished Late Roman Fortress at Göd-Bócsaújtelep”: Visy, Zs. (szerk.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Pécs, Hungary, September 2003, Pécs, 2005, 773–784.
- Mráv 2009: Mráv Zs., „A Valeria ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keltezéséhez”: Gaál A. (szerk.), *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*, Szekszárd, 2009, 51–69.
- Müller 2003: Müller R.: „Germánok és alánok a Dunántúlon az 5. században”: Visy Zs. (szerk.), *Magyar régészet az ezredfordulón*, Budapest, 2003, 291–293.
- Nagy 1942: Nagy L., „Aquincum és a későrómai védőrendszer”: Szendy K. (szerk.), *Budapest története* II. Budapest, 1942, 747–764.
- Nagy 1998: Nagy M., „Nagy Lajos, a dunakanyari (sic!) késő római védőrendszerének kutatója”: *Budapest Régiségei* 32 (1998) 35–43.
- Nagy 1999: Nagy M., „A pannoniai IV. századi burgus-típusok méretei”: Gaál A. (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 113–140.
- Péterfi 1999: V. Péterfi Zs., „Az Ócsény-soványtelki későrómai őrtorony feltárása”: Gaál A. (szerk.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 161–200.
- Petrikovits 1971: Petrikovits, H. von, „Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries AD”: *Journal of Roman Studies* 61 (1971) 178–218.
- Šašel Kos 1996: Šašel Kos, M., „The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia: a Reminiscence of Marcus Aurelius?”: Bratož, R. (ed.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit (Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi)*, Ljubljana, 1996, 145–175.
- Schleiermacher 1942: Schleiermacher, W., „Befestigte Schiffsländen Valentinianus”: *Germania* 26 (1942) 191–195.
- Soproni 1978: Soproni, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978.
- Soproni 1985: Soproni, S.: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 38, München, 1985.
- Szilágyi 1933: Szilágyi, J., *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, DissPann II:1, Budapest, 1933.
- Szőke 1996: Szőke, B. M., „Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major”: *Antaeus* 23 (1996) 29–59.
- Tomlin 1974: Tomlin, R., „The Date of the 'Barbarian Conspiracy'”: *Britannia* 5 (1974) 303–307.

- Tóth 2009: Tóth E., *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*, Helytörténeti sorozat 8, Dombóvár, 2009.
- Varga 2011: Varga G., „Budapesti őrtornyok – mítosz és valóság”: *ArchÉrt* 136 (2011) (előkészületben).
- Vasić 1995: Vasić, M., „Moesia Prima and Dacia ripensis in the Time of Valentinian I and Valens (364–378 AD)”: Srejskić, D. (szerk.), *The Age of Tetrarchs. A Symposium held from the 4th to the 9th October 1993*, Belgrade, 1995, 327–335.
- Visy 2003: Visy, Zs., *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest, 2003.
- Wachtel 2000: Wachtel, K., „Frigeridus dux”: *Chiron* 30 (2000) 905–914.
- Welsby 1982: Welsby, D. A.: *The Roman Military Defence of the British Provinces in Its Later Phases*, BAR-IS 172, Oxford, 1982.
- Wilson 1991: Wilson, P. R., Aspects of the Yorkshire Signal Stations: Maxfield, V. A. – Dobson, M. J. (szerk.), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter, 1991, 142–147.
- Zabehlicky 1985: Zabehlicky, H., „Zur Spolienverwendung in spätantiken Gräbern des österreichischen Donauraumes”: Kandler, M. (hrsg.): *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Herrmann Vetters*, Wien, 1985, 279–285.
- Zsidi 1999: Zsidi P., „Hídfőállás az aquincumi polgárváros és katonaváros között”: Gaál A. (szerk.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 258–261.
- Zsidi 2002: Zsidi P., *Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában*, Budapest, 2002.